

Recenzja pracy doktorskiej

dra Artura Aleksiejuka nt. : **Wychowanie i wolność w dyskursach słowianofilsko-okcydentalistycznych w Rosji w połowie XIX wieku**

Przygotowanej pod opieką naukową promotora dr. hab. Marka Rembierza, prof. UŚ i promotor pomocniczej dr Barbary Chojnackiej -Synaszko wykonanej w Uniwersytecie Śląskim w Katowicach, na Wydziale Nauk Społecznych, w Instytucie Pedagogiki.

Katowice 2025, ss. 635

Przedłożona do oceny praca doktorska Pana Artura Aleksiejuka ma charakter oryginalny i interdyscyplinarny, bowiem związana jest z filozofią, teorią wychowania, z historią myśli pedagogicznej oraz z historią i elementami pedagogiki porównawczej. Jej oryginalność jest związana z faktem nieobecności podjętych zagadnień w takim rozmiarze w polskim, jak i w rosyjskim, piśmiennictwie naukowym. Być może wynikało to z naszych doświadczeń historycznych, pamięci zbiorowej, uprzedzeń do narodu, który był naszym zaborcą, przedstawicielem państwa, które trudno było kojarzyć z wolnością osobistą, wolnością głoszenia swoich poglądów i represyjnymi zachowaniami carskiej a potem komunistycznej władzy w stosunku do narodu rosyjskiego i innych narodów w tym państwie. W części było to związane z niewypowiedzianym a głęboko błędnym poglądem o niższości ruskiej/ rosyjskiej kultury i nauki w szerokich kręgach polskiego społeczeństwa. Stąd podjęcie przez Autora dysertacji refleksji nad miejscem wychowania i wolności w dyskursach nurtu słowianofilskiego i nurtu okcydentalistycznego w rosyjskim społeczeństwie należy uznać za niezwykle wartościowe. Celowość refleksji nad wychowaniem i wolnością dowiódł Autor pracy doktorskiej w Zakończeniu (s.554). Uzasadnienia te uważam za niezwykle trafne.

Struktura pracy

Praca składa się z: wprowadzenia, czterech rozdziałów, zakończenia, obszernej bibliografii, resume w języku angielskim i języku rosyjskim.

Wprowadzenie (ss.44)

Rozdział I Rozwój i charakter pedagogii staroruskiej i rosyjskiej do połowy XIX wieku (ss. 115)

Rozdział II Geneza słowianofilsko-okcydentalistycznych dyskursów o wychowaniu i wolności (ss. 99)

Rozdział III Słowianofilska koncepcja wychowania ku wolności (ss.79)

Rozdział IV Wychowanie i wolność w ujęciach klasyków rosyjskiego okcydentalizmu ss. 136)

Zakończenie (ss. 26)

Bibliografia (ss.28)

Summary (ss.5)

Peżyme (ss.5)

Objętość poszczególnych rozdziałów wynika, ze stanu piśmiennictwa, zachowanych źródeł pierwotnych i wtórnych, dorobku myślicieli i refleksji nad tym dorobkiem w piśmiennictwie a także wagi podejmowanych problemów. Nie wnoszę uwag do struktury pracy. Tytuły poszczególnych rozdziałów dobrze oddają intencje dysertacji w całości i założenia poszczególnych rozdziałów. Układ pracy jest logiczny i przejrzysty. Praca jest monografią dotyczącą dyskursu wychowania i wolności między słowianofilami a okcydentalistami, stąd nie wymaga rozdziału metodologicznego. Forma pisarstwa naukowego jaką jest monografia ma swoją tradycję, podobnie jak wykorzystywana metoda badania i metoda analizy zgromadzonego materiału nie wymagają bardzo szczegółowego przedstawiania całego procesu pracy nad dziełem. Zamiast rozdziału metodologicznego założenia metodologiczne pracy przedstawia się we wstępie lub wprowadzeniu. Tu zostały one zaprezentowane we *Wprowadzeniu*. Autor definiuje w nim takie kategorie badawcze jako „ruski/rosyjski mir”, słowianofilstwo, okcydentalizm, dyskurs, światopogląd, ramy czasowe opracowania, za początek przyjęto tu rok 1825 (wybuch powstania dekabrystów a okres końcowy to rok 1855 – śmierć cara Mikołaja I, koniec wojny krymskiej. W kilku sytuacjach Autor wykracza poza wytyczone ramy, gdyż wynika to z wydarzeń związanych z toczącym się dyskursem (śmierć Aleksieja Chomiakowa w 1860 r., Mikołaja Dobrolubowa 1861 r., ustąpienie Mikołaja Pirogowa ze stanowiska kuratora w 1861 r.).

Trudno nie podzielić tezy Autora pracy: „że wszyscy badani przez niego myśliciele wnieśli do rezerwuaru nieustannie rozwiązywanych przez ludzkość zadań nie tylko – używając języka Hessena – wartość egzemplaryczną, czyli coś wyjątkowego i niepowtarzalnego. Na danym etapie rozwoju rosyjskiej myśli pedagogicznej ich zapatrywania były „indywidualnościami”, czyli „niezastąpionymi na swym miejscu (s.18). Postacie wybrane przez Autora, uczestniczące w dyskursie słowianofilów i okcydentalistów w pełni zasługują na określenie ich <<indywidualnościami>>, są czołowymi przedstawicielami nurtu pedagogii rosyjskiej analizowanego okresu. A. Aleksiejuk wykazuje się przy tym dobrą znajomością nurtów badawczych współczesnej pedagogiki w Polsce. Praca mieści się w nurcie krytyczno-refleksyjnym Bogusława Śliwerskiego i jego podejścia określanego mianem bezzałożeniowej rekonstrukcji teorii wychowania. Zastosowanie tego modelu do „rekonstrukcji słowianofilsko-okcydentalistycznych dyskursów o wychowaniu i wolności, jest zasadne i umożliwia wykorzystanie metody historycznej. Drugą główną metodą wykorzystaną w pracy była metoda biograficzna. W

wprowadzeniu autor dał staranny przegląd procedur badawczych związanych z historią, historią wychowania i myśli pedagogicznej w Polsce i wykazał zakres oraz sposób ich wykorzystania w swojej pracy. Prezentuje poglądy wielu metodologów reprezentujących tę dziedzinę. Dowodzą one dobrego rozeznania w kierunkach i nurtach badawczych polskiej pedagogiki i historii oraz filozofii. Silną stroną recenzowanej pracy jest znajomość stanu badań i piśmiennictwa z zakresy historii myśli pedagogicznej, stosunków społecznych dotyczących kultury, edukacji zarówno w Polsce jak i Rosji oraz w innych krajach europejskich. Autor odnosi się w pracy do ponad 868 pozycji bibliograficznych, które podzielił na źródła pierwotne i źródła wtórne. Na pierwszą grupę źródeł składają się teksty przedstawicieli słowianofilstwa i okcydentalistów (172 pozycje) oraz kroniki historyczne, dzieła literackie, filozoficzne i teologiczne, autobiografie, dzienniki i pamiętniki, (125 pozycji) dokumenty, głównie akty prawne (16 pozycji), powstałe w Rosji i Polsce. Równie bogaty jest wybór źródeł wtórnych: Są to monografie (292 pozycje), rozdziały w pracach zbiorowych (98 pozycji) artykuły związane z tematem pracy (140 pozycji), hasła w encyklopediach, leksykonach (14 pozycji). Ten bogaty zestaw źródeł został wykorzystany w analizie ich treści w pracy, w licznych, bardzo często rozbudowanych, przypisach będących nie tylko dowodem wykorzystania źródeł, ale poszerzających wiedzę czytelnika o dodatkowe informacje dotyczące określonych kwestii, podejmowanych w głównym nurcie pracy. Przy pierwszym czytaniu pracy odnosi się wrażenie, że praca zawiera zbyt wiele cytatów, że są one za długie. Jednak przy drugim i kolejnym analizowaniu treści rozprawy doktorskiej dochodzimy do wniosku, że wartością pracy jest możliwość poznania oryginalnych poglądów myślicieli rosyjskich badanego okresu, głównie z ich publikacji, listów, wspomnień, związanych z tematem pracy oraz ich reakcji na te poglądy współczesnych rosyjskich czy obcych myślicieli, o co zadbał Autor dysertacji. Tu podkreślam, że cytaty te są one właściwie dobrane, zawierają istotne myśli, ilustrujące analizowane problemy, pozwalające na osobistą ocenę poglądów myślicieli przez czytelnika pracy, wiele z nich ma wymiar ponadczasowy, głęboko humanistyczny i pedagogiczny. Dzięki nim poznajemy lepiej osobowość prezentowanych badaczy.

Należy dodać, że pracę wzbogaca 129 ilustracji, które „nie rozbijają” prowadzonych rozważań, ale dopełniają je. Dlatego podanie informacji o autorze, obrazu, zdjęcia, tytułu, źródła, z którego zostało zaczerpnięte zostały zamieszczone w przypisie, co jest rzadziej u nas praktykowane w pracach na stopień, a nie bezpośrednio przy ilustracji, odczytuję jako świadomy zabieg Autora, na rzecz traktowania ilustracji też jako źródła. Umieszczenie informacji o ilustracji w przypisach sprawia wzrost i tak dużej liczby przypisów mających ciągłą numerację

od 1 do 1932. Nie czynię z tego powodu specjalnego zarzutu, gdyż w wielu wydawnictwach przyjmuje się takie zasady edytorskie. Ilustracje te będą mile widziane przez wydawców tej pracy, na co ona w pełni zasługuje, gdyż wzrok Czytelnika ma okazję oderwać się na chwilę od dużych partii tekstu. Nie przekonuje mnie jednak zamieszczenie kilku portretów tego samego przedstawiciela określonego nurtu, po 3 czy 4 razy. Np. Kiriejewskiego - 4 razy Chomiakowa - 4 razy, Czernyszewskiego - 4 razy. Szkoda, że nie zamieszczono indeksu wszystkich ilustracji wg nazwy lub z podziałem na rozdziały. Przepuszczam, że Autor bał się zwiększenia objętości pracy, która jest i tak obszerna.

„Analizę źródeł pierwotnych oparto na schemacie „autor–tekst–badacz–eksplikacja”. W takim układzie tekst jest czymś trwałym i wyraża to, co podlega ‘wyjaśnianiu’. (s. 28)

„Wyjaśnianie będzie polegało na odkryciu w badanych dyskursach ogólnych i szczegółowych prawidłowości wychowania i czynników, które według słowianofilskich i okcydentalistycznych myślicieli mają wpływ na jego efektywność.” Autor stosuje różne rodzaje wyjaśniania stosowane przez historyków i umiejętnie wiąże je z biogramami rosyjskich myślicieli badanego okresu.

Analiza tak bogatego materiału źródłowego pozwoliła na poprawne postawienie pytań badawczych i sformułowanie na ich podstawie zadań badawczych:

Pytania badawcze rozprawy

- a) „Co, według słowianofilów i okcydentalistów, konstituuje człowieka jako podmiot wychowania i od czego uzależniali efektywność wychowawczych oddziaływań?
- b) Jak myśliciele słowianofilscy i okcydentalistyczni rozumieli istotę, cele i sens wychowania człowieka?
- c) Jakie cele, motywy i inspiracje legły u podstaw refleksji słowianofilów i okcydentalistów na temat wychowania?
- d) Dlaczego kategoria wolności jest jedną z najważniejszych w słowianofilsko-okcydentalistycznych dyskursach o wychowaniu?
- e) Na ile słowianofilsko-okcydentalistyczne dyskursy o wychowaniu i wolności były odzwierciedleniem biografii i światopoglądów zaangażowanych w nie myślicieli?
- f) Czym dyskursy słowianofilskie i okcydentalistyczne różniły się od siebie, a w czym były do siebie podobne?
- g) Jakie walory dyskursów słowianofilsko-okcydentalistycznych o wychowaniu czynią je atrakcyjnymi we współczesnej refleksji pedagogicznej?

Aby uzyskać odpowiedzi na postawione pytania badawcze Autor wytyczył zadania badawcze, które można traktować tu jako cele szczegółowe realizowanej dysertacji. Zostały one poprawnie sformułowane i dobrze korespondują z postawionymi pytaniami badawczymi. W pracy znajdują się one na stronie 40 i 41.

Wszystkie zadania badawcze zostały podjęte w pracy, został im podporządkowany plan pracy, dowodzą tego pogłębione analizy poglądów filozoficzno-społecznych przedstawicieli rosyjskiej pedagogii do początków I połowy XIX w. (roz. I i II), obu nurtów „słowianofilskiego i okcydentalistycznego dotyczących wychowania i wolności (roz. III i IV) oraz syntetyczne rozliczenie z postawionych pytań badawczych w zakończeniu pracy. Każdy z rozdziałów składa się z 3 podrozdziałów.

Roz. I Rozwój i charakter pedagogii staroruskiej i rosyjskiej do połowy XIX wieku

W rozdziale tym przedstawiono elementy pedagogii staroruskiej w okresie przedmongolskim (to jest do 1243 r.). Dokonano tu charakterystyki przemian zasad wychowania w Cesarstwie Rosyjskim do reform cara Piotra I, a potem w okresach panowania jego następców. Dobrze się stało, że zaprezentowano stan edukacji i życie intelektualne w Mikołajewskiej Rosji. Rozważania te tworzą są dobrą podstawę historyczną i filozoficzno-społeczną do pogłębionej analizy dyskursów. Dyskursy są zawsze osadzone w określonych realiach społecznych, politycznych, kulturalnych, ekonomicznych, dotyczy to także dyskursów pedagogicznych.

Roz. II Geneza słowianofilsko-okcydentalistycznych dyskursów o wychowaniu i wolności

Genezę słowianofilsko-okcydentalistycznych dyskursów o wolności i wychowaniu Artur Aleksiejuk dostrzega w poglądach myślicieli końca XVIII i początków XIX w. między innymi Aleksandra Radiszczewa i Nikołaja Nowikowa, których łączyła wiara w oświeceniowe ideały wolności, równości i braterstwa głoszone przez myślicieli w Europie Zachodniej. A. Radiszczew, który miał okazję do poznania poglądów ówczesnych wielu myślicieli w czasie pobytu na studiach w Niemczech, w latach 1766-1771, później się zredukował po stłumienie powstania chłopskiego Pugaczowa i krytycznie oceniał rządy carycy Katarzyny II, za co w 1790 roku, po ukazaniu się jego książki *Podróż z Petersburga do Moskwy* został skazany na śmierć - w drodze łaski carycy skazany na 10 lat zesłania na Sybir. Caryca Katarzyna II określiła go „buntownikiem gorszym nawet od Pugaczowa”.

Uważał on, że „powszechny dostęp do oświaty jest konstytutywnym warunkiem postępu i dobrobytu społecznego” stwarza możliwości poznania prawdy o człowieku i tego czym jest

wolność, a także drogą do równości między ludźmi, że brak oświaty jest przyczyną „ciemnoty, niewolnictwa, zabobonów i przesądów oraz wielu innych rzeczy. Wolność i edukacja wymagają zniesienia cenzury, gdyż utrudnia ona wymianę poglądów a utrwała niewolnictwo. Domagał się od nauczycieli, aby włączali się do walki z analfabetyzmem. Jeśli Radiszczew koncentrował się głównie na problemach społecznych, to Nikołaj Nowikow wydawca pierwszych pism satyrycznych, filozoficznych i kobiecych w Rosji oraz dokumentów historycznych i historyczno-literackich, zajmował się w szerszym zakresie edukacją. Głównym celem wychowania człowieka – wg N. Nowikowa jest - zaszczepienie w jego duszy dobra i odkrycie przed nim drogi właściwego postępowania, aby mógł rozwijać naturalne zdolności i stać się „człowiekiem szczęśliwym i pożytecznym obywatelem”. Najważniejszym walorem w dążeniu do jego osiągnięcia jest doświadczenie wolności’ (s.217).

Swoje miejsce w dyskursie o wychowaniu mieli także członkowie tajnych kół i stowarzyszeń jakie działały w Rosji na początku XIX w. należało do nich m.in. Towarzystwo Lubomudrów (miłośników mądrości), które powstało w roku 1823 w Moskwie. Była to tajna grupa, którą kierował książę Władimir Odojewski. Grupowało ono młodych intelektualistów, zainteresowanych literaturą oraz filozofią idealistyczną w ujęciu Friedricha Schellinga. Zdaniem Autora dysertacji, zastąpienie słowa „filozofia” terminem „lubomudrie” wynikało z niechęci do wolterianizmu i oświeceniowej teorii „prawa natury”, z którymi rosyjscy romantycy lat 20. XIX wieku kojarzyli pojęcie filozofii. Odojewskiego interesowało najbardziej pytanie o prawdę, pytanie o to, jakie drogi przybliżają człowieka do niej? Drogą, która miała niezawodnie prowadzić do prawdy, do wszelkiej prawdziwej wiedzy miało być przez samopoznanie, natomiast społeczne samopoznanie miało być jedynym sposobem osiągnięcia przez społeczeństwo ewentualnego szczęścia.” (s.213). Odojewski był zwolennikiem integrowania wiedzy (nauki) i piękna (sztuki), miały one urzeczywistniać najwyższe cnoty: miłość i wiara. W jego ujęciu „Celem wychowania była pomoc człowiekowi w odkryciu i uświadomieniu tej powinności.” W tym procesie Odojewski istotne znaczenie przypisywał instynktowi. Artur Aleksiejuk zwraca uwagę na termin wprowadzony przez Odojewskiego przy okazji przyswajania wiedzy, którą prowokacyjnie nazwał „rozumową beczynnością” „myśliciel zachęcał także to tego, aby podjąć trud przyswojenia sobie tej szczególnej umiejętności. W. Odojewski „beczynność” traktował jako „konieczność tworzenia przestrzeni dla poetyczności utożsamianej przez niego z filozofowaniem”. (s. 216). Jan Wł. Dawid „beczynność” podniósł w XX w. do „niezbywalnego prawa nauczycieli” – postulując „prawo do „płodnej beczynności”.

Z podobnego kręgu, jak W. Odojewski, wywodził się Nikołaj Stankiewicz, który skupił w swoim kółku, w Uniwersytecie Moskiewskim, osoby zainteresowane niemiecką filozofią idealistyczną. Do kółka tego należało wiele osób, które są silnie związane z rosyjskim okcydentalizmem. (Kółko działało w latach 1831-1837). N. Stankiewicz żył zaledwie 27 lat, gdyż zmarł w 1840 roku na gruźlicę. Stąd jego dorobek twórczy jest skromny, ale Autorowi dysertacji udało się zarysować dość dobrze poglądy N. Stankiewicza na temat życia, sztuki i relacji międzyludzkich. „Według Stankiewicza wychowanie to zaprowadzanie w życiu człowieka „harmonii” przez działania rozumne, prowadzące do głębszego poznania samego siebie”. że rozumne wychowanie powinno prowadzić przede wszystkim do przewyciężenia egoizmu i narcystycznego samouwielbienia. W swojej refleksji antropologiczno-aksjologicznej Stankiewicz często posługiwał się określeniem „normalny człowiek” zaznaczając, że wzrastanie człowieka „ku normalności” polega nie tylko na rozwijaniu jego predyspozycji poznawczych, lecz także cech charakteru. (s. 227). Uznawany jest za pierwszego okcydentalistę ideowego, odrzucał szczególnie podkreślaną przez słowianofilów ludowość, rozumianą jako narodowość.

Rozdział zamykają rozważania poświęcone rozumnemu wychowaniu i wolności w histeriozofii Piotra Czaadajewa. To postać barwna, student Uniwersytetu Moskiewskiego, żołnierz armii rosyjskiej, uczestnik wojny francusko-rosyjskiej, dotarł do Paryża w stopniu kapitana, adiutant cara Aleksandra I, w 1821 roku zdymisjonowany i wydalony z armii, za poparcie kolegów oficerów, którzy odmówili wykonania rozkazów niezgodnych z oficerskim kodeksem, w latach 1823-1826 podróżował po Europie (m.in., Niemcy, Anglia, Francja, Szwajcaria, Włochy, Niemcy), w 1826 roku po powrocie do Rosji aresztowany na granicy za rzekomą pomoc dekabrystom, zwolniony z braku dowodów, uważany za czołowego filozofa rosyjskiego w XIX wieku, po opublikowaniu 1836 roku „Listu (filozoficznego) do Pani ****” na łamach moskiewskiego pisma „Teleskop” uznany przez władze carskie za szaleńca, skierowany na przymusowe leczenie, pozostawał w areszcie domowym i pozostawał pod opieką tajnej policji do śmierci w 1854 r., otrzymał zakaz publikowania. Był osobą bardzo wrażliwą na sprawy ludzkie, głęboko religijną, krytyczną w ocenie dziejów Rosji. List ten był przełomowy, w opiniach badaczy, zbyt radykalny dla liberałów a za mało rewolucyjny dla wszystkich, którzy dostrzegali potrzebę reform społecznych w Rosji. Negatywnie ocenił dorobek Rosji i jej miejsce w Europie. Poglądy głoszone w tym liście doprowadziły do zaostrzenia dyskursu na temat formy modernizacji rosyjskiego państwa między orędownikami czerpania z dorobku intelektualnego krajów Europy Zachodniej (okcydentalistami) a zwolennikami odrzucania wszystkiego co obce, opierania się na swojej tradycji, historii, kulturze i podtrzymaniu

istniejących stosunków społecznych (słowianofile). Należał do krytyków słowianofilów, ale cenił ich wkład w poznanie dziejów Rosji.

Roz III Charakterystyka nurtu słowianofilskiego

Ruch słowianofilski, powstał jako reakcja sprzeciwu wobec społeczno-kulturowych skutków dalszej okcydentalizacji Rosji rozpoczętej przez cara Piotra I, tym razem przeprowadzanej pod szyldem ideologii triady (*carska autokreacja – samodzierżawie, wiara prawosławna i oraz ludowość* (szeroko pojęty rosyjski super-etnos).

Był to nurt u swoich podstaw wolnościowy. W tym kontekście najważniejszym walorem była wolność, którą pojmowano przede wszystkim jako wolność wewnętrzną. To jej uświadczenie i odbudowanie stanowiło zasadniczy przedmiot pedagogicznej troski słowianofilów. Wokół tego koncentrowały się ich rozważania na temat kształtowania osobowości integralnej i tzw. wierzącego myślenia. Człowiek, docierając do swego wnętrza duchowego, dzięki samokształceniu i samowychowaniu poznaje całą prawdę o sobie. Jego pedagogia dowartościowuje znaczenie formacji duchowej, dzięki której w człowieku dokonuje się integracja rozproszonych zdolności poznawczych, co prowadzi do kształtowania integralnej osobowości (Kiriejewski). „Zdaje mi się, że najpewniejszy sposób na edukację to umiejętność wykorzystania czasu jak się chce. W edukacji – pisał Kiriejewski – są niezbędne relacje międzyludzkie”, a jej najważniejszym celem – dobro ojczyzny”. Był zwolennikiem korzystania z idei, doświadczeństw społeczeństw zachodnich, ale potrzebą wypełnienia ich treściami rosyjskiej rzeczywistości. wszystkiego co wydaje się „obce” i stare a sprawdziło się w życiu społeczności.

Słowianofile w swoich refleksjach o wychowaniu i wolności często odwoływali się do rozważań teologicznych, co jest zrozumiałe ze względu na podkreślanie roli wiary w życiu społeczeństwa rosyjskiego, rozważań historycznych, co wynikało z podkreślenia wyjątkowości narodu rosyjskiego oraz tradycji i rozważań historiozoficznych. Takim przykładem może być koncepcja anaforyczno- soborowa pedagogiki Aleksieja Chomiakowa. Anaforalny aspekt wychowania wiązał się dążeniem człowieka do doskonałości, a aspekt soborowy, który można nazwać również społecznym, wywodzony z jednomysłności poglądów na soborze, podkreślał rolę wspólnoty w realizacji tego celu, autor ten zwracał uwagę na główne środowiska wychowawcze: rodzinę i parafię. Poglądy słowianofilów miały przyczynić się reinterpretacji rozumienia składowych ideologii triady. „Słowianofile oczekiwali od niej powrotu do korzeni oraz wydobywania z mroku dziejów tych ideałów i wartości, które nadal, choć nieświadomie, były źródłem energii życiowej Rosjan i pozwalały im z optymizmem patrzeć w przyszłość.

Słowianofile nie byli przeciwnikami postępu naukowego, wolności badań i ideowych poszukiwań. Zwracali jednak uwagę, że wprowadzenie innowacji, także w dziedzinie edukacji, powinno być ostrożne i przemyślane.

Dlatego głównym celem wychowania powinno być urzeczywistnienie w człowieku osobowości integralnej. Działania wychowawcze powinny być zaś ukierunkowane na rozwijanie tych atrybutów jego ludzkiej natury, które konstytuują go jako indywiduum i jednocześnie członka wspólnoty rodzinnej, lokalnej, narodowej i wszechludzkiej.. Według słowianofilów wychowanie zasadniczo powinno biec w dwóch kierunkach. Pierwszym z nich, który można określić mianem transmisji wartości, jest rozwijanie świadomości moralnej wychowanka, rozumianej jako zdolność otwierania się i zaangażowania w kierunku wartości. Kierunek drugi to wychowanie do stosowania przekazanych i przyswojonych wartości w praktyce. Słowianofile uważali, że tylko w ten sposób człowiek może rozwijać się intelektualnie – poznawać prawdę, moralnie – rozpoznawać i czynić dobro, a także duchowo – wyrażać piękno. Nade wszystko powinien zrozumieć sens wolności, która w istocie polega na tym, aby postępować zgodnie, a nie wbrew naturze. Kiriejewski i Chomiakow podkreślali w tym względzie szczególną rolę rodziny i parafii, które miała czuwać nad moralną formacją młodego pokolenia to rosyjskie wychowanie powinno opierać się na fundamencie wartości chrześcijańskich i być organicznie powiązane z wychowaniem narodowym, którego zasadniczym elementem jest rozwijanie świadomości historycznej i uczuć patriotycznych. Doktorant zwraca uwagę na to, że słowianofile „w swoich rozważaniach, także na temat wychowania, dawali wyraz przekonaniu o szczególnym posłannictwie Rosji, której misją jest ukazać Europie i światu autentycznie chrześcijański model życia społecznego.

Interesująco zostały przedstawione poglądy Nikołaja Pirógowa , który starał się udowodnić, wbrew powszechnie panującemu przekonaniu, że znacznie ważniejsze jest wychowanie humanistyczne, czyli wychowanie do „bycia człowiekiem” podobnie jak inny z reprezentant nurtu słowianofilskiego A. Chomiakow.

N. Pirógow zalecał rezygnację z metody pamięciowej, podkreślał, że jej nadużywanie prowadzi do przyswajania przez uczniów wiedzy bez zrozumienia, Wg niego największa wartość poznawczą dla młodych umysłów ma obserwacja, eksperyment i dyskusja moderowana przez nauczyciela, zwłaszcza w naukach przyrodniczych, zalecał stosowanie w nauczaniu pogłębłości, gdyż się w dużym stopniu do rozwoju zainteresowań i badawczych pasji.

Wymaga to jednak lepszego przygotowania nauczycieli, stąd angażowała się w tworzenie i funkcjonowanie seminariów nauczycielskich. Był zdecydowanym przeciwnikiem kar fizycznych w szkole, krytykował „pedagogikę strachu” autor podkreślał, że jest ona „przeciwna

chrześcijaństwu i zdrowej moralności”, był też prekursorem rozważań na temat zachowań agresywnych dzieci.

Rozdział ten zamykają poglądy Piotra Redkina, jednego z założycieli Towarzystwa Pedagogicznego w Petersburgu (1859 r.), który został jego przewodniczącym i był nim do roku 1875. Głównymi celami statutowymi gremium było „poznawanie i analiza zagadnień dotyczących wychowania i nauczania, działanie na rzecz wzajemnego zbliżenia rodzimych pedagogów i rozpowszechniania w społeczeństwie zdrowych pojęć i idei pedagogicznych” (s. 381), „Konieczność studiowania historycznego rozwoju nauki w celu właściwego i fundamentalnego jej pojmowania nie podlega dyskusji. Pedagogika należy do grona tych nauk, w których znajomość historii jest nad wyraz pożyteczna(...). Niestety ani w języku angielskim, ani w rosyjskim nie opublikowano żadnej pracy z historii pedagogiki.”

Wg. Redkina „Szkoła miała przygotować jednostkę doskonałą pod względem charakterologicznym, inteligentną, twórczą i uspołecznioną. W zakresie kształcenia charakteru zadaniem szkoły było wyrabianie takich cech, jak prawość, sprawiedliwość, prawdomówność, uczciwość, życzliwość i wyrozumiałość oraz umiejętność zrezygnowania z własnej korzyści dla dobra ogółu (s.388). Był to pogląd, podobny do poglądów głoszonych przez innych słowianofilów.

Roz IV Wychowanie i wolność w ujęciu klasyków rosyjskiego okcydentalizmu

Wydarzeniem, które zdaniem autora dysertacji, wywołało podział, wśród myślicieli badanego okresu, na dwa nurty ideowe, była publikacja w 1836 r. pierwszego z Listów (filozoficznych) autorstwa Piotra Czaadajewa. Rozważania autora Listu, który wyraził pogląd o konieczności implementacji zachodnich osiągnięć na gruncie rosyjskim jako warunku jej dalszego rozwoju. Różnice w interpretacji poglądów Czaadajewa doprowadziły do zaostrzenia się dyskursu światopoglądowego pomiędzy zwolennikami przyspieszenia przenoszenia doświadczeń (zapadnikami, sposobu i stylu życia, zakresu wolności i praw obywatelskich, warunków do swobodnego rozwoju społeczeństw Europy Zachodniej na teren Rosji a rzecznikami zachowania jej kulturowej odrębności. Przerodził się w debatę na temat przyszłości Rosji oraz jej miejsca w rozwoju cywilizacji europejskiej. Okcydentialiści uważali, że korzystanie z wzorów europejskich jest warunkiem rozwoju Rosji. Realizacja tych planów wymagała przeprowadzenia szeregu reform społecznych, wśród których za najważniejsze uważano zniesienie pańszczyzny i zmiany w edukacji, liberalizację życia społecznego, zniesienie cenzury odrzucenie polityki triady, zwiększenie dostępu do oświaty, oparcie wiedzy na podstawach naukowych a także zmianę stosunków w szkole i celów wychowania. Np. W. Bielinski główny cel

wychowania uważał rozwinięcie w każdym dziecku człowieczeństwa, wyrobienie w każdym dziecku uczucia przychylności i przyjaźni do wszystkich ludzi, głębokiego szacunku dla godności ludzkiej, delikatności i subtelności w postępowaniu z każdą jednostką, bez względu na jej pochodzenie, majątek i zawód, a cel wychowania traktować jako pracę na rzecz rozwoju jego człowieczeństwa. Bielinski z całą stanowczością przeciwstawiał się oświeceniowemu pogładowi, że umysł dziecka to „czysta tablica” (łac. tabula rasa). Wychowanie dla niego jest działaniem, które ma ukazać uczniowi prawdę o nim samym, pobudzając go do samorozwoju.” Bielinski uważał, że podstawą wszelkiego kształtowania i rozwijania osobowości jest wychowanie moralne. Jego zdaniem zasady moralne powinny nie tyle formować oceny i sądy moralne, ile raczej przyzwyczajać dzieci do moralnego postępowania we wszystkich sytuacjach życiowych, przede wszystkim zaś wdrażać je do służby społeczeństwu. (s. 422)

Pod koniec lat 40. XIX wieku dochodzi do radykalizacji poglądów myślicieli rosyjskich. Jest to też konsekwencja Wiosny Ludów i idei utopijnego socjalizmu jaki pojawił się na Zachodzie Europy, nasilania się cenzury carskiej i pogłębiania absolutyzmu. Miało to także wpływ na wzrost zainteresowania problematyką społeczną i poszukiwania modelu przekształcenia społeczeństwa rosyjskiego. Jedni proponowali rozwiązania rewolucyjne inni szukali demokratycznych form przekształcania państwa. Natomiast czołowy myśliciel rosyjski tego okresu Aleksander Hercen dostrzegał potrzebę kształtowania wolnej i świadomej osobowości poprzez oświatę, która wymagała zmian w dotychczasowym ustroju a m.in.: powszechności szkoły, oparcia treści kształcenia na wiedzy i badaniach naukowych, zapewnienie wiedzy, która będzie przydatna uczniom w życiu, która rozwinię samodzielność myślenia i kreatywność. Wskazywał też na rolę rodziców, którzy powinni otaczać swoje dzieci miłością i troską a od nauczycieli oczekiwał, że będą zachęcać uczniów do myślenia i trudu poznawania prawdy. Jego zdaniem tylko taka sytuacja stworzy warunki do kształtowania świadomego udziału w życiu. Hercen bardzo krytycznie oceniał, stan i jakość szkolnictwa za rządów Mikołaja I, zwracał szczególną uwagę na zaniedbanie oświaty ludowej.

W ujęciu Czernyszewskiego wychowanie ma uczynić egoizm jednostki oświeconym, ukierunkowanym na osiągnięcie dobra wyższego, czyli dobra ogółu. Rozumny egoista jest uosobieniem i wyrazicielem aspiracji i dążeń ludu. . Ma ono sprawić, aby egoistyczna motywacja nie służyła jednostkowemu zasklepieniu się człowieka w samym sobie, lecz uzdolniła go do nawiązywania relacji w celu pomnażania dobra i niwelowania zła i zbudowała w nim przekonanie, że zabieganie o interes własny jest nieodłączne od poszanowania interesów innych ludzi. (s.508). A. Aleksiejuk charakteryzując poglądy Czernyszewskiego o podmiocie

wychowania pisze, że „przypomina on heglowskiego bohatera dziejowego, którego działania są nieodzowne w urzeczywistnieniu dzieła przemiany świata. Nierzadko staje on na czele rewolucyjnych zmian, pociągając lud za sobą. (s.509). Takiego rozumnego egoistę Czernyszewski nazywa „nowym człowiekiem”, którego wyróżnikiem jest nowy światopogląd i moralność, jego pogląd w tym zakresie podzielał Dobrolubow, kładli nacisk na formację moralną w wychowaniu. Czernyszewski zwracał uwagę na uspołecznienie uczniów oraz sposób nauczania, który dzisiaj nazywamy nauczaniem wychowującym, na wychowawczą rolę pracy, na dawanie uczniom wiedzy o człowieku i przyrodzie, na łączenie teorii z praktyką.

Natomiast Dobrolubow, jako absolwent Głównego Instytutu Pedagogicznego w Petersburgu, był bardziej przygotowany profesjonalnie do podejmowania problematyki pedagogicznej. Krytykował politykę oświatową triady, zarzucał rosyjskiej szkole, że nie uczy młodzieży samodzielnego myślenia, nie szanuje godności ucznia, stosuje się w niej ciągle kary fizyczne, że młodzi ludzie po opuszczeniu szkoły mają deficyt poczucia odpowiedzialności wobec społeczeństwa, przyjmują postawę konformistyczną i stronią od podejmowania trudu rozwiązywania problemów społecznych, konieczności odrzucenia pedagogiki autorytarnej i tłumienia swobody i inicjatywy uczniów. Uważał za konieczne położenie nacisku na sprawy wychowania a w nim na następujące kwestie: rozwój aktywności i samodzielności wychowanków, w szczególności przez pracę, wychowanie do pracowitości i szacunku do pracy, zarówno własnej, jak i innych ludzi, jako istotny cel wychowania moralnego.

W zakończeniu pracy odwołano się do postawionych pytań badawczych we wprowadzeniu. Mamy tu syntetyczną analizę poglądów badaczy przedstawionych w pracy.

Na uwagę zasługuje tabela poświęcona światopoglądom myślicieli słowianofilskich i okcydentalistów, priorytetom i celom wychowania oraz rozumieniu wolności w wychowaniu. Priorytetom myślicieli w wychowaniu (w ujęciu I. Kiriejewskiego i A. Chomiakowa)

Pracę charakteryzuje profesjonalny język badacza, rozległa wiedza, którą implementuje na grunt teorii wychowania i filozofii wychowania, gruntowna wiedza o życiu różnych warstw społecznych w pierwszej połowie XIX wieku w Rosji, wnikliwe odczytanie myśli i poglądów w tekstach badanych postaci i dokumentów, w części tłumaczonych przez Autora, gdyż niektóre z nich nie mają polskich tłumaczeń.

Warto zwrócić uwagę na ważną zasadę przestrzeganą w badaniach źródeł jaką jest ich wiarygodność. Autor dysertacji zadał sobie trud zweryfikowania tekstów prac wydanych przed rewolucją 1917 roku z tekstami prac i opracowaniami jakie powstały w Rosji sowieckiej i ZSRR oraz w Polsce. Teksty słowianofilów nie były wznawiane po roku 1920. Chętniej

drukowano prace okcydentalistów, ale dokonywano w nich do 1990 roku skrótów i kreowano nich na czołowe postacie pedagogiki marksistowskiej. Takie wpływy ideologiczne dotyczyły także Polski, w której od lat siedemdziesiątych do lat dziewięćdziesiątych XX wieku nie wydawano prac pedagogów rosyjskich sprzed wspomnianej rewolucji. Były to głównie prace historyczne i filozoficzne. Nazwiska niektórych pedagogów rosyjskich z XIX nie znajdowały się w podręcznikach do historii wychowania.

Praca Artura Aleksiejuka uświadamia nam, że w Rosji na początku XIX działały osoby na rzecz podniesienia poziomu rosyjskiej edukacji, dostrzegały potrzebę jej reformowania i zastanawiały się komu i czemu powinna ona służyć? Czy ma to być szkoła oparta o historię i kulturę rosyjską? Czy szkołą opartą na modelu szkolnictwa i oświaty w krajach Europy Zachodniej? Czy szkołą, w której uwzględnia się tylko niektóre elementy edukacji zachodniej. Był to okres, w którym głoszenie niektórych poglądów, było postrzegane jako próba dokonania przewrotu i za ich głoszenie groziło pozbawienie pracy, stanowiska, więzienie, skazanie na zesłanie na Sybir., czego doświadczali niektórzy z rosyjskich pedagogów.

W **Zakończeniu** pracy Autor dysertacji sformułował tezy uzasadniające przydatność refleksji na podjętych dyskursach dla współczesnej pedagogiki, zwłaszcza historii wychowania i teorii wychowania. W wersji książkowej warto je przenieść do **Wprowadzenia**.

Znaczenie pracy dla współczesnej refleksji pedagogicznej;

1. Po pierwsze, co zaznaczono już we wprowadzeniu do rozprawy, stanowi ona istotne uzupełnienie stanu wiedzy z zakresu historii rosyjskiej myśli pedagogicznej w okresie jej rozwoju, który nie był dotychczas poddany szczegółowej eksploracji (S. 554)
2. Po drugie, niezwykle istotnym walorem słowianofilsko-okcydentalistycznych dyskursów o wychowaniu jest akcentowanie kwestii wolności. Ich zdaniem wolność stanowiła nie tylko jeden z ważniejszych celów formacji wychowawczej, lecz także jej podstawowy środek (s.554)
3. Po trzecie, eksploracja dyskursów słowianofilsko-okcydentalistycznych wykazała ścisły związek procesu wychowania z lokalnym kontekstem kulturowym, społecznym, politycznym, a także gospodarczym. Warto podkreślić, że te zależności występują także dzisiaj, pomimo intensyfikacji procesów szeroko pojętej globalizacji, cyfryzacji i rosnącej mobilności (s.555)
4. Po czwarte, analiza zapatrywań myślicieli słowianofilskich i okcydentalistycznych na wychowanie potwierdza fakt, że edukacja nie jest jedynie przekazywaniem wiedzy i umiejętności, lecz procesem opierającym się na określonym rozumieniu świata, człowieka i wartości (s.555)
5. Po piąte, eksploracja twórczości wybranych myślicieli wykazała znaczący wpływ uwarunkowań biograficznych na ich poglądy pedagogiczne. Biografie, związane z miejscem ich urodzenia, tradycjami rodzinnymi, religią, zwyczajami kulturowymi i wpływem środowiska społecznego, a nade wszystko doświadczenia szkolne, silnie zdeterminowały nie tylko ich zapatrywania na wychowanie, lecz także zwracały uwagę na odpowiednią formację nauczycieli/wychowawców, którzy ponoszą odpowiedzialność za szeroko pojętą edukację młodego pokolenia (s. 556)

6. Po szóste, w przekonaniu autora rozprawy, refleksja nad dyskursami słowianofilsko-okcydentalistycznymi o wychowaniu stanowi ważny motyw w eksploracji pedagogiki ruskiego miru. Akolici tej ideologii nader często odwołują się bowiem do poglądów myślicieli lat 40. i 50. XIX wieku, głównie orientacji słowianofilskiej. Dążąc do osiągnięcia celów geopolitycznych, wykorzystują je do ideologicznej pedagogizacji rosyjskiego społeczeństwa (s.557)

7. Po siódme, rozważania okcydentalistów na temat wychowania, w szczególności zaś te, które wyrażały konieczność formacji „nowego człowieka” i „nowego społeczeństwa”, korespondują z ideami

Praca jest dowodem wielkiej pracowitości Doktoranta, dociekliwości naukowej, umiejętności analizy źródeł, interpretacji faktów w szerokim zakresie, napisana w duchu pedagogiki humanistycznej. Warto zwrócić uwagę na fakt, że niemal całe jedno pokolenie nie uczyło się już w Polsce, w szkole podstawowej i średniej języka rosyjskiego i będzie coraz mniej osób, które będą mogły prowadzić badania dotyczące różnych aspektów życia w Rosji na dokumentach i literaturze w języku rosyjskim.

Z obowiązku recenzenckiego odnotowuję drobne błędy edytorskie, mam świadomość, że przy takiej objętości pracy, są one trudne do uniknięcia. Da się je usunąć w czasie prac nad jej opublikowaniem.

Konkluzja:

Recenzowana dysertacja Artura Aleksiejuka nt. : **Wychowanie i wolność w dyskursach słowianofilsko-okcydentalistycznych w Rosji w połowie XIX wieku** spełnia wymagania stawiane rozprawom doktorskim określonym w art.187 ustawy z dnia 20 lipca 2018 r. Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce.

W związku z powyższym informuję, że pracę oceniam pozytywnie i wnoszę o dopuszczenie jej do dalszych etapów w przewodzie doktorskim.

Uważam, że względu na wartość naukową dysertacji, erudycję, szeroki zakres źródeł, kompetencje metodologiczne, umiejętności interpretacyjne i oryginalność, praca zasługuje na wyróżnienie i jej opublikowanie po korekcie redakcyjnej.

Myślina, 27 lutego 2026 roku

Prof. dr hab. Zenon Jasiński

